

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1999 metai

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2000

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1999

VILNIUS 2000

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1999

VILNIUS 2000

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo Universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus Universitetas

Algirdas GIRININKAS

Lietuvos istorijos institutas

Vytautas MERKYS (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Vacys MILIUS

Lietuvos istorijos institutas

Edmundas RIMŠA (pirm. pavaduotojas)

Lietuvos istorijos institutas

Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Antanas TYLA

Lietuvos istorijos institutas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.crosswinds.net/~istorija/lim.html>

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342

ISBN 9986-780-33-0

© Lietuvos istorijos institutas, 2000

© Straipsnių autoriai, 2000

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

ALGIRDAS GIRININKAS

RYTŲ PABALTIJŲ NEOLITO – SENOJO ŽALVARIO AMŽIAUS ŪKINIO IR VISUOMENINIO GYVENIMO MODELIS

Įvadas

Sistemingų Rytų Pabaltijos neolito ir senojo žalvario amžiaus ūkio ir visuomenės struktūros raidos tyrinėjimų iki šiol dar nebuvo mėginta atlikti. Mūsų žinios apie pasisavinamąjį ir gamybinį ūkį remiasi tik atskirų gyvenviečių tyrimų duomenų analize. Visuomenės struktūros raida archeologų darbuose paliečiama dar rečiau. Remdamiesi Rytų Pabaltijos teritorijoje tyrinėtų priešistorės paminklų archeologine, osteologine, palinologine, traseologine medžiaga, mėginsime rekonstruoti ūkio ir visuomenės struktūros modelį neolite ir senajame žalvario amžiuje.

Ūkio raidos dėsningumus aptarsime remdamiesi minėtų mokslo šakų tyrimais, atliktais daugelyje archeologinių paminklų Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje, Kaliningrado srityje, Šiaurės Vakarų Baltarusijoje, Rusijoje (pietinė Pskovo sritis, vakarinė Smolensko sritis), Šiaurės Rytų Lenkijoje. Minėtose teritorijose neolite ir senajame žalvario amžiuje pagrindinės ūkio šakos buvo medžioklė, žvejyba, rinkimas, gyvulininkystė, žemdirbystė ir įvairūs amatai. Atskiru laikotarpiu ir atskirose Rytų Pabaltijos teritorijose minėtos ūkio šakos vystėsi savitai.

Ūkio raidą sąlygojo ne tik laikas, bet ir gamtinės, geografinės sąlygos bei kaimyninių kultūrų įtaka. Su ūkio raida labai glaudžiai yra susijusi visuomenės struktūros kaita, t. y. ūkinio-gamybinio kolektyvo ir prigimtinės giminystės raida. Šie du klausimai nagrinėjami kartu, nes vienas kitą papildo. Visuomenės struktūros raida nagrinėjama remiantis aukščiau minėtų teritorijų archeologinių paminklų tyrimų duomenimis apie gyventojų ūkį, materialinę bei dvasinę kultūrą. Visuomenės organizacija – giminė bendruomenė – vystymosi procese ankstyvojo neolito – senojo žalvario amžiaus laikotarpiu patyrė daug pakeitimų. Priešistorėje gimininiai ryšiai buvo pagrindinė gija, vienijanti bendruomenę tiek ūkiniu, tiek dvasiniu pagrindu. Jos raida ir kaitos priežastys nagrinėjamos šiame straipsnyje.

**Ankstyvasis neolitas (4600/4300–3600/3400 m. pr. Kr.)
5500/5300–4400/4200 cal.**

Gamtinė aplinka yra labai svarbi žmonių gyvenimui. Priešistorės laikotarpiu ji daugiau nei šiandien veikė žmonių gyvenimo būdą. Rytų Pabaltijyje ankstyvojo neolito periodu klimatinės sąlygos žmonėms gyventi buvo labai palankios. Tuo metu buvo šiltas jūrinis-atlantiškas klimatas, kurio antroje pusėje išplito kilniųjų lapuočių: ąžuolų, guobų, lazdynų ir ypač liepų miškai¹. Jų atlančio laikotarpiu būta visame Rytų Pabaltijyje. Tačiau šiaurės vakarinėje Lietuvoje, visoje Latvijos teritorijoje, Estijoje, šiaurinėje Pskovo srityje nors ir vyravo panašūs miškai, vis dėlto buvo tankesni beržynai, eglynai ir alksnynai². Ši miškų riba atitinka paskutinio ledynmečio paliktą ežerų virtinę, nutįsusią nuo Mozūrų ežeryno iki pat pietinės Pskovo srities teritorijos ir einančią per vidurio Lietuvos ir pietrytinės Latvijos teritoriją. Į šiaurę nuo minėtos ribos daugiausia veisėsi briedžiai, šernai ir kiti tankesnius ir tamsesnius miškus mėgstantys žvėrys³. Tuo tarpu pietinėje ir rytinėje Lietuvos, Kaliningrado, Šiaurės Baltarusijos teritorijoje, kur augo retesnis mišrus ąžuolų, bukų, skroblų, lazdynų, liepų bei pušų miškas⁴, daugiau veisėsi elnių, stirnų, stumbrų. Tai patvirtina ankstyvojo neolito datuojamų gyvenviečių osteologiniai duomenys⁵, labai svarbūs to meto gyventojų medžioklės ūkio rekonstrukcijai.

Osteologinių tyrimų duomenimis nustatyta, kad pietinėje Rytų Pabaltijo teritorijoje gyventojai dažniausiai medžioto tauriuosius elnius, taurus, briedžius, lokius, vilkus, bebrus ir kitus kailinius žvėris⁶, o šiaurės vakarinėje ir šiaurinėje – briedžius, taurus, stirnas,

¹ M. Stancikaitė, *Gamtiniai ir žmogaus veiklos sąlygoti aplinkos pokyčiai Lietuvos teritorijoje vėlyvajame ledynmetyje ir Holocene*, daktaro disertacijos santrauka, Vilnius, 2000, p. 20–21.

² M. Kabailienė, *Lietuvos Holocenas*, Vilnius, 1990, p. 99–100; Г. М. Левковская, *Природа и человек в среднем голоцене Лубанской низины*, Рига, 1987, с. 50–53; R. Guobytė, M. Stancikaitė, *Žmogaus veiklos pėdsakai Biržulio ežero žiedadulkių diagramose. Geomorfologinė ežero aplinkinių sandara*, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1996, t. 14, p. 213–218; S. Murniece, L. Kalnina, V. Bērziņš and N. Grasis, *Environmental Change and Prehistoric Human Activity in Western Kurzeme, Latvia*, *Pact*, Rixensart, 1999, No. 57, 1999, p. 35–70; П. М. Долуханов, А. М. Микляев, *Хозяйство и расселение древнего поселения юга Псковской области. Человек и окружающая среда в древности и средневековье*, Москва, 1985, с. 51–58; V. Seglinš, L. Kalnina and A. Lācis, *The Lubans Plain, Latvia, as a Reference Area for Long Term Studies of Human Impact on the Environment*, *Pact*, Rixensart, 1999, No. 57, 1999, p. 105–130.

³ L. Lõugas, *Animal Remains from the Neolithic Riigikula Sites. Northeastern Estonia*, *Pact*, Rixensart, 1999, No. 57, p. 185–190; I. Lõze, *The Early Neolithic in Latvia. The Narva culture*, *Acta Archaeologica*, København, 1992, vol. 63, p. 119–140; И. А. Лозе, *Поселения каменного века Лубанской низины. Мезолит ранний и средний неолит*, Рига, 1988, с. 114.

⁴ Я. К. Еловичева, *Палинология позднеледникового и голоцена Белоруссии*, Минск, 1993, с. 20.

⁵ L. Daugņoga, A. Girininkas, *Osteoarcheologija Lietuvoje*, Vilnius, 1996, p. 15–23. L. Lõugas, *Post-glacial development of vertebrate fauna in Estonian water bodies. A palaeozoological study*, *Nature, Man and Technology. Research into Ancient Times*, Tallinn, 1998, vol. 5, p. 67.

⁶ L. Daugņoga, *Kretuono apyžerės gyvenviečių archeologinių kasinėjimų kaulinės medžiagos tyrimo rezultatai*, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1990 ir 1991 metais*, Vilnius, 1992, p. 11–15; В. И. Тимофеев, *Памятники типа Цедмар, Археология. Неолит северной Евразии*, Москва, 1996, с. 164.

šernus, bebrus, ruonius⁷. Skirtinga vandens baseinų pakrančių ir miškų augalijos sudėtis Baltijos pajūryje ir Rytų Pabaltijo kontinentinėje dalyje lėmė ir medžiojamų gyvūnų rūšis. Gyventojai kūrėsi tose vietose, kur buvo gėlo vandens ir maisto. Gamtinių mikroregionų kontaktinėse zonose būta daug gyvūnijos, todėl ten aptinkamos nemažos teritorijos, kuriose visu akmens ir senojo žalvario amžiaus laikotarpiu gyveno žmonės. Tokiuose mikroregionuose kaip Šventoji (Palangos miestas), Sarnatė (netoli Liepojos), Biržulio (Teišių r.), Kretuono (Švenčionių r.), Lubanos (Rytų Latvija), Krivinos, Naručio (Baltarusija), Usviatų (pietinė Pskovo sritis), Cedmaro (Kaliningrado sritis), Dudkos (šiaurės rytinė Lenkija) ir t. t. aptinkama chronologiniu požiūriu įvairialaikų paminklų – pradedant paleolitu, taigi ir ankstyvuju neolitu, ir baigiant istoriniais laikais. Tai rodo, kokia svarbi buvo gamtinė aplinka to meto gyventojams ir koks racionalus žmonių pasirinkimo kriterijus. Aukščiau minėti mikroregionai sudarė gamtinius-ūkinis kompleksus, kurie egzistavo gana ilgą laiką, atskirose vietose (pvz., Kretuono apy- ežeryje) visą pasisavinamojo ūkio laikotarpį.

Vėlyvojo mezolito ir ankstyvojo neolito gyventojų medžioklės ūkis mažai kuo skyrėsi. Medžioklė buvo pagrindinis maisto šaltinis. Šiuo laikotarpiu per ją žmonės išgydavo ne tik maisto, bet ir kitų būtiniausių gyvenimo reikmenų: kailių, kaulų ir ragų, taukų, sausgyslių, plunksnų, odos ir kt. Iš medžiojant išgytų žaliavų gamino tai pačiai medžioklei skirtą inventorių: strėlių antgalius, ietigalius, kirvius, durklus ir kt.

Medžioklės sėkmė priklausė nuo ginklų tobulėjimo. Tyrinėjant ankstyvojo neolito gyvenviečių inventorių, susidaro vaizdas, kad tarp medžioklinių ir karinių ginklų skirtumo nebuvo, jie, matyt, nebuvo diferencijuojami⁸. Ginklų būta įvairių rūšių, tam tikros rūšies ginklai kartais buvo naudojami tik vienos rūšies žvėrimis ar paukščiams medžioti. Pz., titnaginiai trapeciniai strėlių antgaliai ar kauliniai kūgio formos bukais galais antgaliai buvo skirti smulkesniems kailiniams žvėreliams medžioti⁹.

Atskirose mikroregionuose medžioklės ūkis buvo skirtingas. Baltijos pajūryje iki pat Suomijos įlankos ankstyvojo neolito laikotarpiu, be briedžio, elnio, stirnos, šerno kaulų, aptinkama daug ruonių kaulų¹⁰. Pastarieji buvo medžiojami žiemos pabaigoje ir ankstyvą pavasarį užšalusios Baltijos jūros pakrantėse¹¹, kartais sukamaisiais žeberklais¹². Daugelyje to meto gyvenviečių aptinkama šuns kaulų. Šuo, matyt, plačiai buvo naudojamas ir medžioklėje, kartais, kaip mano L. Lõugas, ir maistui¹³.

⁷ И. А. Л о з е, *Поселения каменного века...*, с. 114; D. D u o b a, L. D a u g n o r a, Osteologinės medžiagos, rastos Šventosios 6-oje gyvenvietėje, tyrimų rezultatai, *Lietuvos veterinarijos akademijos mokslo darbai*, Vilnius, 1994, Nr. 22, p. 24–28; L. L õ u g a s, *Animal ...*, p. 185–190; R. R i m a n t i e n ė, *Šventoji. Narvos kultūros gyvenvietės*, Vilnius, 1979, p. 22.

⁸ М. В. А н и к о в и ч, В. И. Т и м о ф е е в, Вооружение и вооруженные конфликты в каменном веке, *Военная археология*, Санкт-Петербург, 1998, с. 16–20.

⁹ A. G i r i n i n k a s, *Kretuonas. Vidurinis ir vėlyvysis neolitas*, Vilnius, 1990, p. 23–24.

¹⁰ L. L õ u g a s, *Post-glacial development...*, p. 37–40.

¹¹ A. K r i i s k a and L. L õ u g a s, Late Mesolithic and Early Neolithic Seasonal Settlement at Kopu, Hiiumaa Island, Estonia, *Pact*, Rixensart, 1999, No. 57, p. 170.

¹² R. R i m a n t i e n ė, *Šventoji. Narvos kultūros gyvenvietės*, p. 22–23.

¹³ L. L õ u g a s, *Animal ...*, p. 188.

Medžioklės metu dažniausiai buvo naudojami lankai su strėlėmis, ietys, durklai, svaidyklės; jų aptikta Šventosios 4-ojoje gyvenvietėje¹⁴. Ši gyvenvietė ir joje aptikti dirbiniai gali būti datuojami ankstyvojo neolito pabaiga ir viduriniu neolitu¹⁵. Daug medžioklės įrankių buvo pagaminta iš medžio: strėlių koteliai, ietys nusmailintomis ir apdegin-tomis viršūnėlėmis. Daugiau ir įvairesnio medžioklės inventoriaus aptikta Lubanos apyžeryje¹⁶, Zvejniekų kapinyne, Riigikula I–XIII, Kretuono 3B, Uosos, Keapos, Zvej-salos, Zacenjes ir kitose tyrinėtosose gyvenvietėse. Čia didesnę medžioklės inventoriaus dalį sudarė iš kaulo bei rago pagaminti dirbiniai¹⁷, nes labai savitas ir kompliktuotas tuo metu šiaurinėje Rytų Pabaltijo dalyje buvo titnago ir iš jo pagamintų dirbinių naudoji-mas. Jo labai mažai patekdavo į netitnagingus Rytų Pabaltijo plotus. Šį dar dėl neaiškių priežasčių mūsų aptariamos šiaurinės teritorijos dalyje susidariusį titnago trūkumą ir kompensavo labai įvairūs kaulo bei rago įrankiai.

Mūsų aptariamos teritorijos pietinėje dalyje būta nemaža titnagingų rajonų, kur bu-vo kasamas ar žemutinėse upių, ežerų terasose renkamas tinkamas įrankių gamybai titnagas. Jo kasimas, pusfabrikačių ir įrankių gamyba bei eksportas buvo atskira ūkio šaka, dariusi įtaką dirbinių gamybos technologijai ir įrankių raidai visame Rytų Pabalti-jo regione, nes kartu su žaliavomis ir pusfabrikačiais plito technologinės naujovės.

Rytų Pabaltijyje titnago šachtos pasirodė ankstyvajame neolite, ypač paplito viduri-niame ir vėlyvajame neolite bei senajame žalvario amžiuje¹⁸. Titnago kasyklose šachtų pasirodymą ir suklestėjimo laiką autoriai sieja su Rutulinių amforų gyventojų pasirody-mu Rytų Pabaltijyje. Titnago žaliavos rinkimas ir kasimas ten, kur jis yra žemės pavir-šiuje (Margionys, Titno ežero apylinkės, Ežerynas, Varėnos r. ir kt.), apskaldymas ir pusfabrikačių gaminimas eksportui žinomas jau nuo paleolito laikų¹⁹. Dėl titnagingų vietų eksploatavimo, matyt, būta rimtų susidūrimų, nes atskirais laikotarpiais (ankstyva-jame, vėlyvajame neolite) netitnaginguose Rytų Pabaltijo regionuose jo aiškiai trūko (Žemaitiškės 3B, Zvidzės, Uosos ir kt. gyvenvietės). Literatūroje minima, kad šiaurinių regionų gyventojai keliaudavo jo atsigabenti²⁰. Gauti titnago žaliavos svetimoje teritori-joje turėjo būti sudėtinga. Rytų Pabaltijo šiaurinėse teritorijose titnago žaliavos ir iš jo pagamintų dirbinių trūkumą atskirais laikotarpiais galima būtų laikyti kaip priešišku santykių tarp Narvos ir Nemuno kultūrų genčių buvimą.

¹⁴ R. R i m a n t i e n ė, Šventosios 4-oji radimvietė, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1996, t. 14, p. 37–40.

¹⁵ Radiokarboninės datos rodo, kad Šventosios 4-oji gyvenvietė priklauso viduriniajam neolitui. Ankstyviausia laboratorinė data yra 5110 ± 110 (Vs-811).

¹⁶ L. V a n k i n a, *The collection of Stone Age bone and antler artefacts from Lake Lubana*, Riga, 1999, p. 113–241.

¹⁷ A. K r i i s k a, New Neolithic settlements in Riigikula, *Proceedings of the Estonian Academy Science. Humanities and Social Sciences*, Tallinn, 1995, p. 448–454; И. А. З а г о р с к а я, *Костяные орудия охоты и рыболовства каменного века на территории Латвии*, Автореферат дисс., Вильнюс, 1983, с. 9–15.

¹⁸ Н. Н. Г у р и н а, *Древние кремнедобывающие шахты*, Ленинград, 1976, с. 127–131; М. М. Ч а р н я ў с к і, В. Я. К у д р а ш о ў, В. Л. Л і п н і ц к а я, *Старажытныя шахцеры на Росі*, Мінск, 1996, с. 85–87.

¹⁹ R. J a b l o n s k y t ė -R i m a n t i e n ė, Paleolitinės titnago dirbtuvės Ežerynų kaime (Alytaus raj. Raitininkų apyl.), *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, A serija*, Vilnius, 1966, Nr. 2(21), p. 87–90, 101–109.

²⁰ R. R i m a n t i e n ė, *Akmens amžius Lietuvoje*, Vilnius, 1984, p. 97.

Titnago žaliavos kasėjai ir apdirbėjai turėjo specifinę padėtį kitų genties narių atžvilgiu. Juos reikėtų laikyti pirmaisiais besispecializuojančios atskiros ūkio šakos atstovais.

Gyvenimo būdas lėmė medžioklės mastą ir jos ypatumus. Dar primityvioji medžioklė buvo susijusi su klajojimu, bet atskirų bendruomenių kilnojimąsi ribojo tam tikra teritorija. Žmonių bendruomenės migravimas buvo susijęs su gamtos dėsningumais, pvz., žvėrių migracija ir kt., ką jie labai gerai suprato. Neolito pradžios gyventojų sėslumą reikia suprasti kaip santykinę kategoriją. Gyvenamosios vietos pakeitimą lėmė sezoniškumas ir medžioklės vieta. Tai gali patvirtinti tam tikru metu vykusios medžioklės laikas (jį galima nustatyti pagal skersinius ir išilginius žvėrių dantų, nugarkaulio slankstelių pjūvių)²¹. Dauguma to meto Rytų Pabaltijo gyvenviečių tyrinėjimų rodo, kad medžioklės trofėjai buvo gabenami į gyvenvietės teritoriją ir čia apdorojami. Gyvenvietės buvo įsikūrusios tokiose vietose, kur susikirsdavo įvairių dirvožemių ir augalijos zonos (visada netoli vandens) ir kur nuolat nedideliu spinduliu nuo pagrindinių gyvenviečių buvo galima medžioti. Todėl gyvenvietėse aptinkama osteologinė medžiaga rodo, kad atskirų gyvūnų rūšių medžioklės sezonas vyko skirtingu metu. Žmonės nuolat turėjo tam tikros žvėrių rūšies maisto, tačiau, matyt, neišvengta periodiškų badavimo laikotarpių. Tai atspindi Duonkalnio kapinyne (Biržulio apyžeris) palaidotų mirusiųjų paleopatologiniai duomenys²². Ir karo, ir medžioklės metu neišvengta traumų. Tirtuose palaidotų žmonių palaikuose kaulų lūžiai labai dažni²³.

Badmečiais, matyt, nepadėdavo ir nuolatinė žvejyba, kuriai buvo naudojami ne tik individualūs žvejybos įrankiai (meškerės kabliukai, plūdės, pasvarai, žeberklai, ietys, kurių šonuose dažnai aptinkami įstatomieji titnaginiai ašmenėliai), bet ir velkamieji tinklai – būtini bei bučiai ir nuo jų išlikę pasvarai ir plūdės²⁴. To meto žmonės naudojo siuolius su irklais, kurių nemaža aptikta Šventosios ankstyvojo ir viduriniojo neolito gyvenvietėse. Ankstyvajame neolite gaudomos žuvys Rytų Pabaltijo pajūrio zonoje ir kontinentinėje dalyje rūšine sudėtimi mažai kuo skyrėsi. Pajūrio zonoje (Šventosios 4-ojoje gyvenvietėje) vis dėlto dažniausiai buvo gaudomos gėlavandenės žuvys (karpiai, karšiai, lydekos, ešeriai, sterka, lynai, lašišos ir kt.) ir kiek rečiau jūrinės (plekšnės, uotai, rečiau menkės, tunai)²⁵. Tuo tarpu kontinentinėje dalyje – daugiausia lydekos, ešeriai, sterka, šamai, kuojos, unguviai, raudės, lynai²⁶.

²¹ S. J. M. Davis, *The archaeology of animals*, New Haven and London, 1987, p. 40.

²² R. Janakauskas, Duonkalnis: vėlyvojo neolito gyvenvietė, alkas ir kapinynas. Paleopatologiniai duomenys, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1985, t. 4, p. 58–61.

²³ R. Janakauskas, Traumatic lesions in human osteological remains from Neolithic Lithuania, *Archaeologia Baltica*, Vilnius, 1995, p. 12–19.

²⁴ И. А. Загорская, Рыболовство и морской промысел в каменном веке на территории Латвии, *Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита-раннего металла*, Ленинград, 1991, с. 39–64; Р. К. Римантене, Озерное рыболовство и морская охота в каменном веке Литвы, *ten pat*, p. 65–86; Л. К. Янитс, Рыболовство и морской промысел на территории Эстонской ССР, *ten pat*, p. 29–35.

²⁵ L. Daugora and A. K. Hufthamer, Fishes in the Stone Age settlement area of Šventoji, *The Fourth Workshop of the veterinary Medical Anatomists of the Baltic and Nordic Countries*, Oslo, 1999, p. 23–26.

²⁶ И. А. Лозе, *Поселения каменного века ...*, с. 119.

Ankstyvojo neolito laikotarpiu labai paplito individuali medžioklė ir žvejyba. Jai buvo plačiai vartojami kauliniai ir raginiai dirbiniai: strėlių antgaliai, žeberklai, į kurių asmenis buvo įstatyti ašmenėliai (jų gamybai nereikėjo daug titnago žaliavos, tačiau ji turėjo būti kokybiška).

Pastebima, kad gyvenvietės kūrėsi prie mažesnių ar didesnių vandens telkinių, kur šiandien dažnai jau esti durpynai ar buvusių upelių rėvos. Į gyvenvietes žmonės dažnai grįždavo po keletą kartų ilgesniam ar trumpesniam laikui. Tai labai akivaizdu tyrinėjant Katros 1-osios, Katros 2-osios gyvenvietes (Varėnos r.), kurių buvo ištirti dideli įvairiu laiku gyvenami plotai. Prie vieno vandens telkinio ir geruose medžioklės plotuose apsi-stodavo tik vienos giminės žmonės. Šio ir vėlesnio laikotarpio gyvenvietėse dažnai aptinkama ne po vieną, o nuo dviejų iki aštuonių (Katros 1-oji gyvenvietė) židinių²⁷. Tai rodytų, kad gyvenvietėje galėjo būti keletas atskirų pastatų arba šeimų. Gyvenviečių tyrinėjimai rodo, kad pastatai, aptinkami toje pačioje gyvenvietėje, buvo nevienalaikiai. Į keliamą klausimą, ar nauji pastatai buvo statomi gyventojams grįžus į apleistą gyvenvietę, ar tebegyvenant ir medinėms konstrukcijoms sunykus, neišspręsta. Ankstyvojo neolito gyvenvietėse gyventa ne didesnėmis nei 4–5 šeimų giminėmis bendruomenėmis. Rytų Pabaltijyje vienoje gyvenvietėje vienu metu galėjo gyventi mažiau šeimų negu tyrinėjimo metu rasta pastatų ar židinių, nes kai kurie pastatai ir židiniai galėjo priklausyti anksčiau ar vėliau gyvenusiems žmonėms.

Šios gimininės bendruomenės, matyt, turėjo tiksliai nustatytą teritoriją, kurioje vyko ūkinė veikla. Net labai palankioje gamtinėje aplinkoje dviejų ar trijų vienalaikių gentinių bendruomenių kol kas neaptikta. Tai patvirtintų, kad, pasisavinamajam ūkiui pasiekus tokį lygį, kai iš aplinkos subtiliais ginklais ir žvejybos įrankiais galima buvo išgauti maksimalų kiekį maisto produktų, medžioklei vidutinio dydžio bendruomenei, susidedančiai iš 25–30 asmenų (4–5 šeimos), reikėjo apie 10 km spinduliu aplink gyvenvietę esančios teritorijos, kurioje, be medžioklei tinkamų plotų, būtų ir žvingų vandens telkinių. Geografinių ir gamtinių požūrių tokių mikroregionų būta nedaug. Pvz., nuo Kretuono apyžėryje esančios Žemaitiškės 3B gyvenvietės artimiausios ankstyvojo neolito gyvenvietės, kur būtų tinkamos minėtos gamtinės sąlygos ir pakankamai maisto, yra už 20–25 km. Tai Sudotos, esančios už 20 km į pietvakarius nuo Kretuono; Kertuojos – 33 km į vakarus; Meros – 35 km į pietus; Disnykščio – 25 km į šiaurės rytus; Utenykščio – 20 km į šiaurės vakarus; Alaušo – 40 km į šiaurės vakarus ir kt. ankstyvojo neolito gyvenvietės ir radimvietės. Sulyginus augalijos bei vandens baseinų žemėlapius su šių dienų archeologinių žvalgomųjų ekspedicijų tyrimų duomenų žemėlapiu, galima būtų teigti, kad šiaurės rytinėje Lietuvoje apie 10 000 km² plote ankstyvojo neolito laikotarpiu galėjo gyventi nuo 3000 iki 3500 žmonių, t. y. 6–7 gentys. Tenka sutikti su archeologinėje literatūroje skelbiamais skaičiais, kad aptariamuoju laikotarpiu vienoje medžiotojų ir žvejų gentinėje bendruomenėje galėjo būti iki 500 žmonių²⁸.

²⁷ R. R i m a n t i e n ė, Šakės – neolito gyvenvietė, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1992, t. 8, p. 16–19.

²⁸ J. B. B i r d s e l l, Some Predictions for the Pleistocene Based on Equilibrium Systems among Recent Hunter-Gatherers, *Man the Hunter*, Chicago, 1968, p. 240.

Kaip nurodo R. Rimantienė²⁹, ankstyvojo neolito gyvenviečių inventorių buvo labai skirtingas, nes ekstensyvus ūkis skatino atskiras gimines laikytis izoliuotai. Detalūs įvairiuose mikroregionuose esančių paminklų tyrimai (Žemaitiškės 3B, Zacenjes, Uosos) to nerodo. Ryškaus pastebimo izoliuotumo tarp atskirų giminių nebuvo. Tai turėjo ir, matyt, lėmė pirmiausia noras išvengti kraujomaišos ir išlaikyti fiziškai stiprią giminę. Vedybos buvo grindžiamos egzogaminiais santykiais atskirose giminėse bendruomenėse ir endogaminiais santykiais gentyje. Archeologinių kultūrų tyrimai (šiuo atveju Narvos ir Nemuno) rodo, kad ankstyvojo neolito laikotarpiu būta ypač didelio ir glaudaus bendradarbiavimo ir ryšių tarp genčių. Atskirose archeologinių kultūrų srityse (pvz., Rytų Lietuvos ar Rytų Latvijos Narvos kultūros teritorija) buvo tapatus namų apyvokos ir ūkio inventorių, net keramikos ornamentas, aptinkamas skirtingose gyvenvietėse 100–200 km atstumu. Reikia prisiminti titnago žaliavos gabenimą į netitnagingus Narvos kultūros plotus ir paaiškės, kad, matyt, buvo kažkokie įtempti santykiai tarp Narvos ir Nemuno kultūrų genčių atskirais laikotarpiais, nes titnago paklausa Narvos kultūros gyventojams nebuvo patenkinta. Jiems trūkstant titnago iš šiaurės rytinių žemių įsiveždavo skalūno dirbinių³⁰. Taigi iki šiolei įsivaizduoto atskirų archeologinės kultūros genčių izoliuotumo nepastebėta.

Be to, ankstyvojo neolito laikotarpiu Narvos kultūros teritorijoje Zvejniekų kapinyne aptinkami mišrūs antropologiniai tipai³¹, kurie rodytų, kad egzogaminiai santykiai egzistavo ir tarp ne tik giminiškų genčių.

Apie to meto vakarinėje Rytų Pabaltijo teritorijoje egzistavusius prekybinius ir kitus ryšius su piečiais (dabartinės Lenkijos teritorijoje) gyvenančiomis gentimis, kurios priklausė Piltuvėlinių taurių kultūrai, rodo pačių pirmųjų naminių gyvulių pasirodymas dabartinės Kaliningrado srities teritorijoje ir Rytų Pabaltijyje. Tarp pirmųjų naminių gyvulių, kuriuos augino Cedmaro A ankstyvojo neolito gyvenvietės žmonės, buvo smulkieji raguočiai – avys, ožkos³². Tai rodo, kad pradinė gamybinio ūkio fazė Rytų Pabaltijo teritorijoje pradėjo formotis vakarinėje ir pietvakarinėje jos dalyje skirtingu laiku. Gyvulininkystės pasirodymas pakeitė atskirų giminių kilnojimosi pobūdį ir vietą. Dabar jau reikėjo ieškoti patogių vietų ne tik medžioklei, bet ir gyvulių ganiavai.

Ankstyvojo neolito gyventojai vandens telkiniuose ne tik žvejodavo, bet ir rinkdavo agaro (*Trapa natans*) riešutus. Šių vaisių ir lukštų aptikta Žemaitiškės 3-iojoje gyvenvietėje. Šalia ežero vešėjusiose giraitėse buvo renkami lazdynų riešutai (*Corylus avellana*). Be to, maisto racione didelę reikšmę turėjo įvairios uogos, gilės ir grybai³³.

²⁹ R. Rimantienė, *Akmens amžius Lietuvoje*, p. 187.

³⁰ И. А. Лозе, *Поселения каменного века*..., с. 35.

³¹ Р. Я. Денисова, *Антропология древних балтов*, Рига, 1975, с. 51; F. Zagorskis, *Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks*, Rīga, 1987, p. 84–85.

³² В. И. Тимофеев, *Памятники типа Цедмар, Археология. Неолит северной Евразии*, Москва, 1996, с. 162–165.

³³ П. М. Долуханов, А. М. Микляев, *Хозяйство и расселение древнего поселения юга Псковской области, Человек и окружающая среда в древности и средневековье*, Москва, 1985, с. 54.

Naujausi pastarųjų metų archeologiniai ir osteologiniai tyrinėjimai³⁴ rodo, kad jau šiuo metu Rytų Pabaltijyje neolito pradžią galima sieti ne tik su keramikos atsiradimu, bet ir su gamybinio ūkio – gyvulininkystės pasirodymu.

**Vidurinis neolitas (3600/3400–2400/2300 m. pr. Kr.)
4400/4200–3100/2900 cal.**

Rytų Pabaltijyje ryškesni ūkio ir visuomenės struktūros pokyčiai pastebimi nuo vidurinio neolito. Šie pasikeitimai yra susiję su klimato sąlygų pablogėjimu. Subborealiao pirmojoje fazės pusėje sumažėjo guobų, liepų ir lazdynų. Daugėjo alksnynų ir eglynų³⁵. Nors šilumos kiekiu šis periodas nesiskyrė nuo drėgnojo atlančio, bet kritulių kiekis smarkiai sumažėjo, pelkės pradžiūvo, liepynai ir guobynai sausesnes dirvas užleido beržynams ir pušynams, o ažuolynų populiacija nepakito. Vakariniėje Lietuvos ir šiaurinėje Rytų Pabaltijo teritorijoje prasiplėtė beržynai ir eglynai, pietinėje – alksnynai, pušynai ir beržynai. Kai kuriose palinologinių tyrimų suvestinėse tuo metu³⁶ jau minimi siauralapiai gysločiai, rūgštynės, aitrieji vėdrynai, kurie rodo, kad kito augalija, susijusi su ganyklų atsiradimu ir gyvulininkyste. Tačiau tokiems pasikeitimams galėjo turėti įtakos natūralūs miškų gaisrai ar neatsargus žmonių elgesys su ugnimi, pelkėjimas³⁷.

Nuo augalijos kaitos priklausė medžiojamos faunos sudėtis. Nenuostabu, kad šio laikotarpio rytinėse Rytų Pabaltijo teritorijose elniai ir briedžiai buvo paplitę panašiai, tik briedžių populiacija padidėjo pajūrio dalyje. Šiuo laikotarpiu Vakarų Lietuvos, visos Latvijos, Estijos teritorijos tankesniuose miškuose veisėsi šernai, briedžiai, taurai, bebrai, rečiau elniai³⁸, o rytinėje ir pietinėje aptariamojoje teritorijoje bei Kaliningrado srityje – taurieji elniai, taurai, šernai, briedžiai, kiaunės, bebrai ir kt³⁹. Kaliningrado srityje dažniausiai medžiojami žvėrys buvo taurai. Nuo ankstyvajame neolite naudotų medžioklės įrankių ir medžioklės būdų vidurinio neolito medžiotojo veiksmai ir įnagai mažai kuo pakito. Tik tuo metu labai išplito įvairių rūšių kūginiai strėlių antgaliai, kurie galėjo būti naudojami paukščių medžioklėje, adatiniai ir karklo lapo formos ietigaliai ir antgaliai, titnaginiai rombiniai strėlių antgaliai. Medžioklė išliko pagrindine ūkio šaka.

Šio laikotarpio gyvenvietėse aptinkama daug ir stambių žuvų kaulų. Matyt, buvo gaudomos vidutinio dydžio ir labai didelės žuvis. Kontinentinėje teritorijos dalyje

³⁴ В. И. Тимофеев, Памятники типа Цедмар..., с. 164; W. Guminski, J. Fiedorczuk, Dudka 1 A Stone Age Peat-bog Site in North-eastern Poland, *Acta Archaeologica*, Kopenhavn, 1990, vol. 60, p. 62.

³⁵ M. Stančikaitė, *Gamtiniai ir žmogaus...*, p. 21.

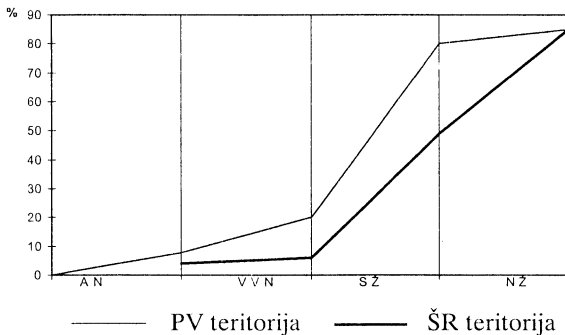
³⁶ M. Kabailienė, A. Grigienė, Vegetation and signs of human economic activities in the environs of Lake Kretuonas during middle and late Holocene, *Geologija*, Vilnius, 1997, p. 44–52.

³⁷ M. Zvebil, Plant Use in the Mesolithic and its Role in the Transition to Farming, *Proceedings of the Prehistoric Society*, Sheffield, 1994, Nr. 60, p. 49.

³⁸ R. Rimantienė, Neolithic hunter-gatherers at Šventoji in Lithuania, *Antiquity*, Cambridge, 1992, p. 367–376; И. А. Лозе, *Поселения каменного века...* табл. 22; L. Daugnora, A. Girininkas, *Osteoarcheologija Lietuvoje*, p. 24–26.

³⁹ В. И. Тимофеев, Памятники типа Цедмар..., с. 165;

gėlavandenės, ypač lydekos ir šamai, kurios didelį procentą sudaro Kretuono 1B gyvenvietėje (atitinkamai 76,72 ir 23,28 %), Lubanos apyžėryje⁴⁰, Tamulos, Riigikula gyvenvietėse⁴¹, o prie jūros, jau dažniau nei ankstyvajame neolite, ir jūrinės žuvis: uotai, menkės, plekšnės, sterka⁴². Iš gėlavandenių žuvų daugiausia buvo gaudomos lydekos, šamai, karpiai, karšiai, ešeriai, o iš jūrinių – plekšnės, menkės ir sterka. Žuvis buvo badomos žeberklais, ietimis, žuvų šakėmis, statomos joms užtvoros, per ledą mušamos medinėmis kūlėmis bei šaudomos iš lanko. Naudoti žeberklai su atsiskiriančia dalimi ir žeberklo tipo antgaliai su neatsiskiriančia antgalio dalimi. Minėti žvejybos įrankiai ir žvejybos būdai, žinomi neolito laikotarpio rytinėse Baltijos jūros pakrančių gyvenvietėse, labai panašūs, o kai kuriais atvejais net tapatūs Šiaurės Vakarų Europoje aptinkamiems įrankiams ir žvejybos formoms⁴³. Žuvų prigaudyti bendruomenei pavieniai žvejai, matyt, negalėjo. Upėse ir pratekančiuose ežeruose buvo statomos užtvoros iš karčių. Tarpuose tarp jų buvo įstatomi bučiai. Toks žuvų gaudymo įrenginys, kuris nuolat ne žiemos metu aprūpindavo giminę maistu, aptiktas Zvidzės gyvenvietėje⁴⁴. Tačiau dažniausiai buvo

1 pav. Ūkio raidos modelis pietvakarinėje (PV) ir šiaurės rytinėje (ŠR) Rytų Pabaltijo dalyje: AN – ankstyvasis neolitas; VVN – vidurinis ir vėlyvasis neolitas; SŽ – senasis žalvario amžius; NŽ – naujasis žalvario amžius

žvejojama tinklais, pagamintais iš liepos karnų, kurių viršutinį pakraštį laikė plūdės, išdrožtos iš pušies žievės, apatinį – pasvarai, pagaminti iš akmenų su šonuose esančiomis išskalomis ar skylutėmis viduryje. Žuvis į tinklus varydavo pliauškyne. Žvejyboje plačiai buvo naudojami luotai su irklais.

Gamybinis ūkis Rytų Pabaltijyje, tiek rytinėje, tiek vakarinėje jo dalyje, intensyviau pradėjo plėtotis viduriniame neolite (1 pav). Šis procesas vyko nuosekliai ir laipsniškai.

Kretuono 1B gyvenvietėje iš visos osteologinės medžiagos naminių gyvūnų kaulai sudarė 6,84%⁴⁵, Šiaurės Baltarusijos, pietinės Pskovo srities gyvenvietėse – nuo 0,7 iki 1,4%⁴⁶, Lubanos žemumoje esančios Zvidzės vidurinio neolito kultūriniame sluoksnyje –

⁴⁰ И. А. Л о з е, *Поселения каменного века ...*, с. 118–119.

⁴¹ L. L õ u g a s, *Post-glacial development ...*, p. 25.

⁴² R. R i m a n t i e n ė, *Akmens amžius Lietuvoje*, Vilnius, 1996, p. 341; L. L õ u g a s, *Post-glacial development ...*, p. 25.

⁴³ D. C. B r i n k h u i z e n, *Some notes on recent and pre- and protohistoric fishing gear from Northwestern Europe, Harvesting the Sea, Farming the Forest, Palaeohistorica*, 1983, t. 25, p. 7–53.

⁴⁴ И. А. Л о з е, *Рыболовный закол эпохи неолита на поселении Звидзе, КСИИ*, № 185, Москва, 1986, с. 78–82.

⁴⁵ L. D a u g n o r a, A. G i r i n i n k a s, *Osteoarcheologija Lietuvoje*, p. 60–61.

⁴⁶ П. М. Д о л у х а н о в, А. М. М и к л я е в, *Хозяйство и расселение древнего поселения ...*, с. 54.

4,5%⁴⁷. Tuo tarpu Vakarų Lietuvos, Kaliningrado srities teritorijoje naminių gyvūnų (ir šuns) kaulai sudarė iki 2,9%⁴⁸. Labai nedaug (mažiau kaip 1%) smulkiųjų raguočių kaulų aptikta Sarnatės Š gyvenvietėje⁴⁹. Tačiau kartu su gyvulininkyste vakarinėje Rytų Pabaltijo teritorijoje plito žemdirbystės samprata. Šventosios 3B gyvenvietėse vidurinio neolito kultūrinuose sluoksniuose aptikta kanapių grūdų (*Cannabis*), Šventosios 23-iojoje – soros, o Šventosios 6-ojoje – ir dveilių kviečių (*Triticum dicoccon*) žiedadulkių⁵⁰. Apie žemdirbystės egzistavimą tuo metu liudija naujų darbo įrankių pasirodymas: rankinis arklas, akmeniniai kapliai – Šventosios 6-ojoje gyvenvietėje⁵¹.

Kartu su gyvulininkystės atsiradimu turėjo keistis darbo įrankiai. Gyvuliams reikėjo pašaro, o jį galima buvo pasiruošti pjaunant žolę. Tokių pjautuvų su ašmenėliais, skirtų žolei pjauti, kas nustatyta traseologiniu metodu⁵², aptikta Žeimenio ežero 1-ojoje gyvenvietėje (Švenčionių r.).

Atskirą ūkio šaką plėtojo gintaro rinkėjai bei apdirbėjai, gyvenę pietrytinėje Baltijos jūros pakrantėje⁵³ ir gana toli nuo Baltijos jūros – Lubanos apyžėryje⁵⁴. Ši ūkio šaka pradėjo augti iškart po Baltijos jūroje prasidėjusios litorininės transgresijos pradžios, kurios metu jūra ardė gintaringas nuogulas Sembos krantuose⁵⁵. Jūros pakrančių srovės gintarą nešė šiaurės link, barstydamos krantuose, klodamos buvusiose lagūnose ir įlankose. Jūrai slūgstant, lagūnos ir įlankos virto sekliais, užankančiais ežerėliais, kurie, taip pat jūros pakrantės vidurinio neolito ir senojo žalvario amžiaus gyventojams buvo svarbus gintaro žaliavos šaltinis. Gintaras, kurį apdirbdavo pietrytinėje Baltijos jūros pakrantėse gyvenę žmonės, taip pat Lubanos gintaro apdirbimo centre, plito po visą Rytų Pabaltijį ir toli už jo ribų. Žmonės, gaminę gintaro dirbinius ir jais prekiaavę, turėjo didžiulę ekonominę naudą ir kaip titnago kasėjai bei apdirbėjai, todėl specializavosi tik toje ūkio šakoje. Atsiradus gintarui ir gintaro apdirbimo centrui, pietrytinis Pabaltijys tapo traukos centru. Juo susidomėjo tiek Rutulinių amforų⁵⁶, tiek Šukinės-duobelinės keramikos⁵⁷ kultūrų gyventojai. Gintaro apdirbimo pradžioje Rytų Pabaltijyje pasirodė

⁴⁷ И. А. Л о з е, Поселения каменного века ..., с. 116.

⁴⁸ В. И. Т и м о ф е е в, Памятники типа Цедмар..., с. 165; R. R i m a n t i e n ė, Neolithic hunter-gatherers ..., p. 370.

⁴⁹ Л. В. В а н к и н а, Торфяниковая стоянка Сарнате, Рига, 1970, с. 56.

⁵⁰ R. R i m a n t i e n ė, Neolithic hunter-gatherers ..., p. 372.

⁵¹ R. R i m a n t i e n ė, Šventosios 6-oji gyvenvietė, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1996, p. 110–117.

⁵² A. G i r i n i n k a s, Žeimenio ežero 1-oji gyvenvietė, *Kultūros paminklai*, Vilnius, 1997, p. 29–30.

⁵³ R. K l e b s, *Der Bernsteinschmuck der Steinzeit von der Baggerei bei Schwarzort und anderen Lokalitäten Preussens*, Königsberg, 1882; R. R i m a n t i e n ė, *Šventoji. Narvo...*, p. 87–103.

⁵⁴ И. А. Л о з е, Новый центр обработки янтаря эпохи неолита в Восточной Прибалтике, *Советская археология*, Москва, 1969, № 3, с. 124–134; И. А. Л о з е, Поздний неолит и ранняя бронза Лубанской равнины, Рига, 1979, с. 114–118; I. L o z e, Neolithic amber ornaments in the Eastern part of Latvia, *Przegląd Archeologiczny*, Wrocław etc., 1975, p. 49–82; I. L o z e, Dzintara atslēgļgalvas piekarini Austrumbaltija un to kultūras piederība, *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Rīga, 1993, Nr. 7(552), p. 32–38.

⁵⁵ V. K a t i n a s, *Baltijos gintaras*, Vilnius, 1983, p. 11.

⁵⁶ R. F. M a z u r o w s k i, Bursztyń w epoce kamienia na ziemiach Polskich, *Materiały starożytna i wczesnośredniowiecze*, Warszawa, 1983, p. 11.

⁵⁷ Ю. Н. У р б а н, Поселение и могильник Иловец, *КСИА*, Москва, 1973, № 137, с. 107–114.

daug įvairių dirbinių, kurie buvo gaminami ir naudojami Vidurio ir Rytų Europos teritorijose: skalūniniai skobtai, ietigaliai, titnaginiai rombiniai antgaliai, taip pat rausvo titnago žaliava bei kaimyninių kultūrų keramikos gaminiai. Gintaras tapo ne tik preke, mainų objektu, bet ir daiktu, naudojamu įvairių tikėjimų apeigose. Gintaro apdirbėjai specializavosi ir reikiamą pagamintą prekę (rinkes, diskus, kabučius, sagutes ir kt.) siuntė į tolimas Europos sritis. Pagrindiniai vandens keliai, kuriais buvo gabenamas gintaras, buvo Vysla ir Dauguva.

Gamybinio ūkio plėtrai, kuri, kaip žinoma, prasidėjo ankstyvajame neolite ir paspartėjo viduriniame neolite, didelę įtaką turėjo Piltuvėlinių taurių kultūra, kurios materialinės kultūros pėdsakų aptinkama Kretuono 1-ojoje gyvenvietėje⁵⁸, Lubanos žemumoje esančios Zvidzės gyvenvietės vidurinio neolito kultūriniam sluoksnyje⁵⁹.

Šie archeologiniai, osteologiniai ir palinologiniai tyrimai rodo, kad jau pradinėje gamybinio ūkio fazėje vakarinėje Rytų Pabaltijo teritorijoje ūkis formavosi žemdirbystės ir gyvulininkystės, o rytinėje – gyvulininkystės kryptimi.

Apie besikeičiantį ūkį byloja ir neolitinės sodybos struktūros pokyčiai. Tai glaudžiai susiję su gamybinio ūkio atsiradimu. Tyrinėjant Kretuono 1B, Pakretuonės 1B, Piestinio, Zvidzės, Šventosios 1B, 2B, 23, Sarnatės, Margių 1-ąją ir kt. gyvenvietes pastebėta, kad pasikeitė gyvenviečių išsidėstymas, pastatų forma ir jų vidaus planavimas. Šalia pusiau žeminių (Pakretuonės 3-ioji gyvenvietė), pasirodė pailgi keturkampio formos (14–16 m x 2,5–4 m) antžeminiai pastatai. Jų sienos buvo statomos iš dviejų statmenai įkaltų lygiagrečių rąstelių eilių. Rąsteliai būdavo išpinami kartelėmis, o į susidariusių dviejų sienelių tarpą buvo pripilama žemių, samanų, lapų ir velėnos. Stogai turėjo būti dvišlaičiai, nes išilgai pastatų vidurio dažnai aptinkami pėdžiai pagaminti iš didesnio skersmens rąstų. Jie rėmė viršutinį stogo kraigą. Stogas būdavo dengiamas tošimis ar švendrėmis (Sarnatės gyvenvietės pastatas). Tokiuose pastatuose atviro tipo židiniai būdavo negiliose duobutėse, kartais sukrauti iš akmenų. Iš dūminės pirkios dūmai išeidavo, matyt, pro stogo kraigo gale esančią angą. Pastatuose aptinkamos pertvaros, kurios skirdavo ūkinę ir gyvenamąją pastato dalį. Pirmieji, smulkieji raguočiai, matyt, vėliau ir galvijai, ypač žiemą, turėjo būti laikomi tame pačiame būste, kur gyveno ir žmonės. Gyvuliams ir pašarams laikyti buvo reikalinga vieta. Todėl pastatai ilgėjo, atsirado reikalingos pertvaros. Keturkampių pastatų konstrukcija buvo perimta iš į pietvakarius nuo Rytų Pabaltijo gyvenusių Piltuvėlinių taurių kultūros genčių⁶⁰. To meto gyvenviečių gyvenamųjų ir ūkinių pastatų dar negalima išskirti.

Pastatai gyvenvietėse buvo grupuojami kompaktiškiau, ryškiau apibrėžtoje teritorijoje, nes čia buvo gyvenama pastoviau nei ankstesniais laikais. Bemaž kiekviename tyrinėtame pastate būta vieno židinio. Matyt, pastate turėjo gyventi viena šeima. Kokia? Greičiausiai matriarchalinė, susidedanti iš dviejų, gal ir daugiau kartų palikuonių.

⁵⁸ A. G i r i n i n k a s, *Baltų kultūros ištakos*, Vilnius, 1994, p. 242.

⁵⁹ И. А. Л о з е, *Поселения каменного века ...*, с. 67.

⁶⁰ A. W h i t t l e, *Europe in the Neolithic*, Cambridge, 1996, p. 178–187.

Vidurinis neolito laikotarpis ypatingas tuo, kad pasirodė pirmieji yrančios motinės šeimos požymiai. Tai akivaizdu iš Kretuono 1B gyvenvietėje (Švenčionių r.) aptikto kapinyno. Jame moteris (kapas Nr. 1) dar palaidota atokiau nuo vyrų. Po nugarą jai vienai buvo patiesta organinė medžiaga (kailis?) ir po rankos dilbiu padėtas kaulinis durklas⁶¹. Analogiškai buvo laidojamos moterys ir kituose šio laikotarpio kapinynuose⁶². Pastebėta dar viena įdomi detalė iš Kretuono 1-osios gyvenvietės vienalaikio kapinyno. Čia buvo aptiktas mažo (iki 3 m. amžiaus) vaiko kapas (Nr. 6). Vaikas palaidotas kartu su grupe vyrų, šalia vieno vyresniųjų, o ne prie moters. Toks paprotys išsilaiko net senajame žalvario amžiuje. Tai labai akivaizdu iš laidojimo papročių, pastebimų Kivutkalnio kapinyne⁶³. Kretuono 1-osios gyvenvietės kapinyne aptiktas ochros židinyš taip pat įrengtas prie palaidotų vyrų. Įdomu, kad ir vėlesniais laikais Duonkalnio žynio kape (Biržulio apyžeris, Tėlių r.) šeimos, genties židinio puoselėtojas, matyt, jau buvo vyras⁶⁴.

Minėti vienalaikiai žmonių palaidojimai Kretuono 1B gyvenvietės kapinyne pagal amžių, lytį galėjo būti iš 3 ar 4 šeimų, kurie sudarė didžiąją šeimą – gentį. Jų palaidojimai aiškiai rodo matrilinearinėje sistemoje besiklostančius naujus socialinius santykius. Kretuono 1-ojoje gyvenvietėje, kurioje mirė ar žuvo dalis genties žmonių, jau matyti didėjančias vyrų vaidmuo. Tik vyrams buvo įrengiamas simbolinis židinyš (duobutėje supilta ochra), jiems po mirties priskiriama vaikų (iki 14 m. amžiaus) „globa“. Santuoka, matyt, buvo porinė, matrilokalinio pobūdžio. Ji dar nesudarė tvirtos ūkinės grandies, nes šeimos turtas dar buvo giminės turtas. Gal todėl minėtoje Kretuono 1B gyvenvietėje, išmirus (gal žuvus) daliai giminės, mirusieji laidoti ne šeimomis, bet tuo metu priimtu papročiu – pagal gimines. Moteris, matyt, priklausė kitai giminei ar genčiai, o atokiau nuo kitų palaidota tik todėl, kad buvo moteris. Detalai išnagrinėję Kretuono 1B gyvenvietėje aptikto kapinyno medžiagą, pastebime, kad viduriniame neolite čia gyvenusioje giminėje tarp vyrų ir moterų buvo tam tikra lygybė. Moters pirmavimui giminėje priešai buvo vyrų kolektyvas, susijęs su gyvulių auginimu. 50–55 metų amžiaus vyro kape (Nr. 3) galvos srityje buvo aptikti du arklio dantys. Be to, kapinynei priklausančiame kultūriniam sluoksnyje (vidurinis neolitas) aptikta daug naminių gyvulių kaulų⁶⁵. Ir kituose ankstesnio bei vėlesnio laikotarpio Rytų Pabaltijo ir Šiaurės Europos kapinynuose mirusieji buvo laidojami tam tikra tvarka, atsižvelgiant į jų lytį ir amžių. Taip pat išsiskiria mirusiųjų grupės, kurioms buvo įdedamos vienodos įkapės⁶⁶.

⁶¹ A. Girininkas, Kretuono 1-os gyvenvietės viduriniojo neolito kapai, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1985, t. 4, p. 5–9.

⁶² F. Zagorskis, *Zvejnieku akmens laikmeta kapulauks*, Rīga, 1987, 57, 65 kapai.

⁶³ Р. Я. Денисова, Я. Я. Граудонис, Р. У. Гравере, *Кивуткалнский могильник эпохи бронзы*, Рига, 1985, с. 157.

⁶⁴ A. Butrimas, Duonkalnis: vėlyvojo neolito gyvenvietė, alkas ir kapinynas, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1985, t. 4, p. 36.

⁶⁵ L. Daugnor, A. Girininkas, *Osteoarcheologija Lietuvoje*, p. 27.

⁶⁶ L. Larsson, *The Skateholm Project: Late Mesolithic Coastal Settlement in Southern Sweden, Case Studies in European Prehistory*, London, Tokyo, 1993, p. 31–62.

Rytų Pabaltijyje ryški ekonominė ir visuomenės struktūros kaita (anot M. Zvelebilo, ūkinės srities pradinė ir plėtros fazė) prasidėjo viduriniame neolite. Vakarų Europos archeologai ir kiti tyrinėtojai, remdamiesi pasenusia informacija apie Rytų Pabaltijo regiono ūkinę ir kultūrinę situaciją, gamybinio ūkio pokyčius nukelia į vėlyvąjį neolitą ir visus šiuos procesus sieja su Virvelinės keramikos kultūros išplitimu Rytų Pabaltijyje⁶⁷. Pažvelkime į vėlyvojo neolito laikotarpį naujausių archeologinių, palinologinių, osteologinių tyrimų duomenimis.

**Vėlyvasis neolitas (2400/2300–1700/1600 m. pr. Kr.)
3100/2900–2100/2000 cal.**

Nemaži ekonomikos ir visuomenės struktūros pokyčiai vyko vėlyvajame neolite. Tam taip pat nemažą įtaką turėjo gamtos procesai, vykę Rytų Pabaltijyje. Vėlyvasis neolitas apima Subborealinio laikotarpio antrąjį periodą (Sb₂). Vakariniėje Lietuvos, didesnėje Latvijos teritorijoje, šiauriniėje Baltarusijoje ir Pskovo srityje padaugėjo alksnynų, beržynų ir pušynų, o pietiniėje Lietuvoje, kairiakrantėje Dauguvos aukštupio dalyje ir Kaliningrado srityje – pušynų, bet sumažėjo eglynų, alksnynų, šiek tiek liepynų, ąžuolynų ir lazdynų⁶⁸. Kultūrinuose sluoksniuose išliko gysločių, rūgštinių bei balandinių augalų žiedadulkių⁶⁹. Tai rodo ne tik gamtos pokyčius, bet ir didesnę žmogaus ūkinę veiklą. Ežeruose ir lagūnose šiuo laikotarpiu buvo gausu agaro riešutų⁷⁰.

Pagrindinės ūkio šakos šiuo laikotarpiu išliko medžioklė ir žvejyba. Rytų Lietuvoje, didesnėje šiaurės Baltarusijos dalyje vyraujantys medžiojami žvėrys tebelieka briedžiai (iki 32% iš visų aptiktų žvėrių kaulų) ir kilnieji elniai (22,31%), šernai (16%), taurai, lokiai, stirnos, ir kiti kailiniai žvėreliai⁷¹. Medžiojo ir vėžlius, kurių nemaža aptikta Kretuono 1B gyvenvietėje. Ypač daug šio laikotarpio gyvenvietėse paukščių kaulų. Tuo pat metu vakariniėje Lietuvos dalyje, Latvijoje vyravo medžiojamieji šernai (28,7%), briedžiai (9,5%), elniai (8,9%), taurai, bebrai, stirnos, vilkai ir kt.⁷², pačiame Baltijos pajūryje – ruoniai (41,5%). Medžioklės įrankiai ir medžiojimo būdas mažai kuo skyrėsi nuo vidurinio neolito medžioklės būdo. Šiuo laikotarpiu paplito titnaginiai trikampiai strėlių antgaliai, plačiai dar buvo vartojami kauliniai kūgio formos strėlių antgaliai.

Žvejyba buvo viena iš svarbesnių ūkio šakų. Žvejodavo tinklais, statydavo užtvaras, į kurias įstatydavo iš skalų pagamintus bučius, badydavo žeberklais, ietimis, šaudydavo iš

⁶⁷ M. Zvelebil, *Indo-European origins and the Agricultural transition in Europe, Whither Archaeology?*, Praha, 1995, p. 173–203.

⁶⁸ M. Kabaalienė, *Lietuvos Holocenas*, p. 85–86; M. Stančikaitė, *Gamtiniai ir žmogaus...*, p. 21.

⁶⁹ M. Kabaalienė, *Lietuvos Holocenas*, p. 100–101; M. Kabaalienė, A. Grigienė, *Vegetation and signs ...*, p. 44–52.

⁷⁰ Л. В. Ванкина, *Торфяниковая стоянка Сарнате*, с. 133–134; A. Girininkas, *Kretuonas...*, p. 43.

⁷¹ L. Daugnorā, A. Girininkas, *Osteoarcheologija Lietuvoje*, p. 67, 74.

⁷² Ten pat, p. 161; И. А. Лозе, *Поздний неолит и ранняя бронза ...*, с. 125.

lanko. Žvejojboje naudojo luotus ir irklus. Daugiausia buvo žvejojamos lydekos, karšiai, sterškai, šamai. Iš jūros žuvų daugiausia sužvejo davo plekšnių, sterką, menkių⁷³.

Šiuo laikotarpiu gamybinio ūkio įtaka plėtėsi, tačiau ne visuose mūsų aptariamojo regiono plotuose proporcingai (1 pav.). Vakarinėje Lietuvos ir Latvijos teritorijoje naminių gyvulių (smulkiųjų raguočių ir galvijų) kaulai sudarė (32,07% visos osteologinės medžiagos), rytinėje – 14–15,6%⁷⁴. Kartu su gyvulininkyste vakarinėje dabartinės Lietuvos, Kaliningrado teritorijoje toliau buvo plėtojama žemdirbystė, kurią Virvelinės keramikos kultūros gyventojai buvo perėmę iš Piltuvėlinių taurių kultūros gyventojų gerokai seniau, negu virvelininkai pasirodė Rytų Pabaltijyje. Virvelinės keramikos kultūros gyventojai, atsikraustę į patį Baltijos pajūrio pakraštį, jau rado Narvos kultūros žmones, kurie Piltuvėlinių taurių ir Rutulinių taurių kultūrų gyventojų dėka buvo susipažinę su žemdirbyste. Šventosios 1A ir Šarnelės gyvenvietėse aptikta kanapės (*Cannabis*), o Šventosios 9-ojoje – sorų (*Panicum*) grūdų. Šventosios 4 (viršutinė sluoksnio dalis), Cedmaro D gyvenviečių kultūrinuose sluoksniuose jau būta kviečių (*Triticum dicoccon*) žiedadulkių. Manoma, kad ir Centrinėje Europoje Virvelinės keramikos kultūros žmonės žemdirbystę perėmė iš Piltuvėlinių taurių kultūros gyventojų⁷⁵. Vėlyvojo neolito laikotarpiu Rytinėje Baltijos jūros pakrantėje aptinkama ir su žemdirbyste susijusių darbo įrankių: jaučių jungo modelis, rankiniai arklai, akmeniniai kapliai, titnaginiai pjautuvų ašmenėliai⁷⁶.

Labai svarbus tebėra klausimas, kurį kelia archeologai: ar galima Rytų Pabaltijyje žemdirbystės ir gyvulininkystės ūkio formavimąsi sieti su etniniais pokyčiais, t. y. su Virvelinės keramikos kultūros plėtote?

Didžiuliuose Rytų Pabaltijo plotuose (išskyrus patį pietvakarinį Baltijos pajūrio ruožą), kur buvo paplitusios neolitinės Narvos, Nemuno kultūros, vėlyvojo neolito laikotarpyje nėra Virvelinės keramikos kultūrai priskirtinų gyvenviečių, tuo labiau nė aptikta šiai kultūrai priskirtinų ūkinių-gamybinių įrenginių. Minėtos teritorijos plotuose, dažniausiai tik paupiuose ir pratekančių ežerų pakrantėse aptinkami Virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių sluoksniai labai neišraiškingi, gyvenviečių labai maža. Kaip pastebime iš aukščiau pateiktos archeologinės, osteologinės ir palinologinės medžiagos, gyvulininkystės ir žemdirbystės atsiradimas Rytų Pabaltijyje negali būti siejamas su Virvelinės keramikos kultūros pasirodymu, kaip buvo manoma anksčiau, tuo labiau su vykusiais kokiais nors etniniais procesais. Laiko atžvilgiu perėjimas prie gamybinio ūkio prasidėjo kur kas anksčiau. Vakarinėje Rytų Pabaltijo teritorijoje šis procesas pastebimas ankstyvajame neolite, o rytinėje – viduriniame.

⁷³ И. А. Л о з е, *Поздний неолит и ранняя бронза...*, с. 126; L. L ū g a s, *Post-glacial development ...*, p. 25.

⁷⁴ L. D a u g n o g a, A. G i r i n i n k a s, *Osteoarcheologija Lietuvoje*, p. 161; П. М. Д о л у х а н о в, А. М. М и к л я е в, *Хозяйство и расселение древнего поселения ...*, с. 54.

⁷⁵ J. K r u k, Š. M i l i s a u s k a s, *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, Kraków, 1999, p. 339; R. R i m a n t i e n ė, *Šventoji. Pamarių kultūros gyvenvietės*, Vilnius, 1980, p. 20; H. G r o s s, *Moorgeologische Untersuchungen der vorgeschichtlichen Dorfer in Zedmar-Bruch, Prussia*, 1939, Nr. 1–2, p. 124–126.

⁷⁶ R. R i m a n t i e n ė, Šventosios 4-oji radimvietė, p. 41–44.

Virvelinės keramikos kultūros pasirodymas Rytų Pabaltijyje, matyt, buvo netaikus. Šio laikotarpio gyvenvietės buvo aptvertos ir sustiprintos. Gal todėl atskirų gyvenviečių teritorija tapo mažesnė. Sustiprinta ir apsaugota nuo sausumos pusės buvo ir Šventosios 1A (Virvelinės keramikos kultūros)⁷⁷, ir Žemaitiškės 1-oji (vėlyvosios Narvos kultūros)⁷⁸ gyvenvietės.

Polinių pastatų prie pat vandens ar net ant vandens statymas, matyt, buvo savita gyventojų apsisaugojimo priemonė. Kad pastatai buvo pakelti nuo žemės, rodo tai, jog tyrinėtose Žemaitiškės 2-ojoje, Usviatų IVB ir Usviatų IVA gyvenvietėse⁷⁹ neaptinkama židinių, ūkinių duobių, kas būdinga vidurinio neolito ar kai kurioms kitoms vėlyvojo neolito gyvenvietėms. Žemaitiškės 2-ojoje gyvenvietėje aptikti likučiai buvusios platformos, ant kurios turėjo stovėti gyvenamasis pastatas. Visi radiniai gyvenvietės kultūriniame sluoksnyje aptinkami dažniausiai vertikaliajoje padėtyje, o tai rodo, kad jie buvo sumesti ar suvirtę į dumbliną vandenį, kuriame esama daug organikos, susidariusios nuo augalijos ir žmonių veiklos. Matyt, poline gyvenvietėje reikėtų laikyti ir Šventosios 6-ąją, kur taip pat nerasta nei židinių, nei ūkinių duobių⁸⁰. Abuoros 1-osios ir Kreičių gyvenvietėse (Rytų Latvija) taip pat aptikta liekanų pastatų, kurie buvo statomi ant platformų⁸¹. Galutinį atsakymą į šį klausimą pateiks geohidrologai. Polinių pastatų, kaip ir aptinkamų sausumoje, forma išliko ta pati. Tai 8–10 m ilgio su daugeliu patalpų pastatai, nes jų formą iš dalies galima rekonstruoti platformos išsidėstymo atžvilgiu. Tuo pat metu būta ir netaisyklingo keturkampio (5–6 m ilgio ir 3–4 m pločio) polinių pastatų, kurių aptikta Kretuono, Lubanos apyžeriuose ir Usviatų (pietinė Pskovo sritis) mikrorėgione.

Vėlyvajame neolite šalia polinių ir keturkampio formos gyvenamųjų namų⁸² egzistavo ovalių ir ilgų stačiakampio formos stulpinės konstrukcijos neįgilintų į gruntą pastatų⁸³, gyvenamųjų namų su prieangiais, kurių aptikta Kubilėlių (Šakių r.) gyvenvietėje⁸⁴.

To meto gyvenvietėse pastatai aptinkami grupėmis: nuo 3 (Kubilėlių gyvenvietė) iki 9–12 (Išidos, Žemaitiškės 2-oji, Lagažos ir kt. gyvenvietės). Šie pastatai yra dviejų formų:

⁷⁷ R. R i m a n t i e n ė, *Akmens amžius Lietuvoje*, p. 239–241.

⁷⁸ A. G i r i n i n k a s, *Kretuonas...*, p. 20.

⁷⁹ Ten pat, p. 11; A. M. М и к л я е в, Неолитическое свайное поселение на Усвятском озере, *Археологический сборник*, Ленинград, 1971, № 13, с. 7–29.

⁸⁰ R. R i m a n t i e n ė, Šventosios 6-oji gyvenvietė, p. 89, 91, 94.

⁸¹ I. L o z e, Neolita celtnu vietas Austrumbaltija, *Arheologija un etnografija*, Rīga, 1978, t. XII, p. 15, 22.

⁸² B. E h r l i c h, Succase, eine Siedlung der jungsteinzeitlichen Schnurkeramiker im Kreise Elbing, *Elbinger Jahrbuch*, 1936, Nr. 12/13, p. 41; J. Ż u r e k, Osada z młodszej epoki kamiennej w Rzucewvie, pow. Wejherowski i kultura rzucewska, *Fontes Archaeologici Posnaniensis* 1953, Poznań, 1954, t. IV, p. 3, 32; R. R i m a n t i e n ė, *Nida. Senųjų baltų gyvenvietė*, Vilnius, 1989, p. 18, 29–31.

⁸³ V. J u o d a g a l v i s, Seniausios statybos pėdsakai Užnemunėje, *Gyvenviečių ir keramikos raida baltų žemėse*, Vilnius, 1994, p. 34–43; R. R i m a n t i e n ė, *Nida...*, p. 18, 23, 30.

⁸⁴ V. J u o d a g a l v i s, Seniausios statybos pėdsakai Užnemunėje, p. 35.

ilgi keturkampiai, dažniausiai stačiakampio formos (iki 12–16 m ilgio) su keletu pertvarų ir keturkampiai nedideli (iki 6–8 m ilgio), artimesni kvadrato formai. Matyt, šiuo laikotarpiu susikūrusios naujos šeimos prisistatydavo priestatus arba statydavosi naujus pastatus.

Vėlyvojo neolito pabaigoje sustiprėjo atskiros šeimos, kaip ūkinio vieneto, vaidmuo, nors dar ne tiek, kad ji viena galėtų atskirai ūkininkauti. Patronimija paprastai gyveno viename ar keliuose didžiuliuose pastatuose su daugeliu priestatų, kurie iškildavo susikūrus naujai šeimai. Todėl galima teigti, kad tokia giminingų šeimų grupė galėjo sudaryti vieningą ūkinį ir visuomeninį kolektyvą, kuris gyveno atskiroje gyvenvietėje. Visus gyvenvietės žmones siejo vieningas ūkinis interesas, gamtos turtų naudojimas, gyvulių apsauga ir saugumas. Juos, matyt, turėjo sieti ir ideologinė vienybė: visi save suprato kaip vieno protėvio, jau vyro linija, palikuonį.

Senasis žalvario amžius (1700/1600–1100 m. pr. Kr.) 2100/2000–1400 cal.

Senojo žalvario amžiaus laikotarpiu, ypač jo pabaigoje įvyko svarbiausi ūkio ir visuomenės struktūros pokyčiai. Neolitinė revoliucija, kaip ją suprato V. G. Childe'as⁸⁵, Rytų Pabaltijyje vyko kaip tik šiuo metu.

II t.-mečio pr. Kr. antroje pusėje pastebimas šioks toks klimato atšalimo laikotarpis. Žiedadulkių analizės rodo, kad tuo metu išplito beržynai, baltalksnynai, sumažėjo eglynų. Kontinentinėje Rytų Pabaltijos teritorijoje paplito pušynai, padaugėjo beržynų, sumažėjo alksnių, plačialapių augalų ir lazdynų⁸⁶. Pajūrio srityje ypač daug alksnių, o laikotarpio pabaigoje išplito ir pušynai. Kiek pasikeitus miškų sudėčiai, palengva kito medžiojamos faunos sudėtis. Šiaurės rytinėje aptariamąsios teritorijos dalyje padaugėjo briedžių, bebrų ir šernų⁸⁷, o pietrytinėje dar labiau padidėjo ir jau stabilizavosi tauriųjų elnių populiacija. Laikotarpio pabaigoje vyraujančia medžiojamų žvėrių rūšimi tapo briedis⁸⁸.

Vakarinėje Rytų Pabaltijos dalyje ir Baltijos pajūryje šio laikotarpio osteologinės medžiagos labai maža. Pietvakarinėje Lietuvos dalyje, Dusios gyvenvietėje, tarp labiausiai medžiojamų žvėrių pagal rūšis vyravo šernų, kilniųjų elnių ir stirnų kaulai⁸⁹. Tačiau tos pačios srities žiedadulkių tyrimai rodo, kad esama kviečių, miežių žiedadulkių, pagausėjo miško kirtavietėms būdingų augalų: viržių, šakių, ožrožių. Tai rodo, kad Baltijos pajūrio srityje plinta žemdirbystė, o rytinėje – su žemdirbyste susijusių augalų rūšių dar

⁸⁵ V. G. Childe, The Origin of the Neolithic Culture in Northern Europe, *Antiquity*, Oxford, 1949, vol. 23, p. 129–135.

⁸⁶ M. Kabilienė, A. Grigienė, Vegetation and signs ..., p. 47–49; И. А. Лозе, Поселения каменного века ..., с. 110–111.

⁸⁷ К. Паавер, Формирование териофауны и изменчивость млекопитающих Прибалтики в голоцене, Тарту, 1965, с. 363; L. Lugas, Post-glacial development ..., p. 74.

⁸⁸ L. Daugnora, A. Girininkas, *Osteoarcheologija Lietuvoje*, p. 90.

⁸⁹ V. Jodagalvis, Senovės gyvenvietė prie Dusios ežero, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1999, t. 16, p. 272.

nerasta, išskyrus grūdų *Cerealea* žiedadulkes⁹⁰. Išsamesnių archeologinių duomenų apie žemdirbystę rytinėje Rytų Pabaltijo teritorijoje taip pat kol kas nėra.

Per visą senojo žalvario amžiaus laikotarpį medžioklė ir žūklė išlaikė neolitinį pobūdį. Buvo medžiojama tais pačiais kauliniais ir titnaginiais strėlių antgaliais. Tačiau mažėjo sumedžiojamų žvėrių, palyginti su auginamų naminių gyvulių skaičiumi. Senojo žalvario amžiaus laikotarpio pradžioje rytinėje Rytų Pabaltijo teritorijoje, atskirose gyvenvietėse, augintų gyvulių kaulų kiekis buvo nuo 9,62 iki 34% (Rytų Lietuvos teritorijoje – 9,62%, Rytų Latvijoje – 7,6–12%, pietinėje Pskovo srityje ir šiaurinėje Baltarusijoje – 34,0%), o šio laikotarpio pabaigoje – jau 74,7% (senojo žalvario amžiaus pabaiga datuojamame Narkūnų Didžiojo piliakalnio 6-ajame sluoksnyje)⁹¹ ir 77–79% (Asvos ir Ridalos piliakalniuose – Saremos saloje)⁹² (1 pav.). Šis laikotarpis rytinėje Rytų Pabaltijo teritorijoje atitinka M. Zvelebilo nustatytą ūkio plėtros fazę⁹³.

Pietvakarinėje Lietuvos teritorijos dalyje senojo žalvario amžiaus pradžia datuojamoje Dusios gyvenvietėje, kurią galima būtų priskirti prie vakarinės Rytų Pabaltijo teritorijos, auginamų gyvulių skaičius (galvijų 14,06% ir arklių 4,68%, iš viso apie 18,74%)⁹⁴ panašus, kaip ir senojo žalvario amžiaus pradžia datuojamose Rytų Pabaltijo rytinėse gyvenvietėse.

Kaip ir vėlyvojo neolito laikotarpiu, dažniausiai gaudomos žuvis buvo lydekos (87,8%), kiek mažiau šamai (9,7%), sterikai (2,28%). Buvo naudojami įvairūs kauliniai žeberklai, ietigaliai, meškerės kabliukai. Tarp kitų žvejybos įrankių daugiausia aptikta tinklų plūdžių, akmeninių pasvarų. Nemaža tuo metu būta ir kitų žvejybos priemonių. Plačiai buvo naudojami bučiai, pagaminti iš ilgų pušinių skalų. Vienas toks bučius buvo aptiktas šalia Kretuono 1C gyvenvietės tekėjusio upelio vagoje.

Svarbi ūkio šaka šiuo laikotarpiu buvo metalo dirbinių perlydymas ir pagal savas formas gaminami dirbiniai. Šios ūkio šakos atsiradimą ir plitimą patvirtina Kretuono 1C gyvenvietėje aptikta akmeninė formelė metalui lieti, molinių tiglių dalys ir varinės vielos gabaliukai⁹⁵. Analogiškų molinių tiglių iš to paties laikotarpio aptikta ir Rytų Latvijoje, Lagažos gyvenvietėje⁹⁶. Rytų Pabaltijyje jau šiuo laikotarpiu buvo naudojami metaliniai įvežtiniai darbo įrankiai, ginklai, papuošalai. Rytų Pabaltijo vakarinėse teritorijose jų buvo gausiau, rytinėse – mažiau⁹⁷. Tai buvo susiję su tuo, kad vakarinių Rytų

⁹⁰ Г. М. Левковская, *Природа и человек в среднем голоцене Лубанской низины*, с. 80–81; A. Vaskis, L. Kalnina and R. Rittums, *The Introduction and Pre-Christian History of Farming in Latvia*, *Pact*, Rixensart, 1999, vol. 57, p. 299.

⁹¹ А. Лухтан, *Скотоводство и охота в Восточной Литве в I тысячелетии до н. э.*, *Istorija*, Vilnius, 1986, p. 6–7.

⁹² L. Mäldre, *Osteological Evidence for the Introduction of Farming in Estonia*, *Pact*, Rixensart, 1999, vol. 57, p. 319–323.

⁹³ M. Zvelebil, *Hunters in Transition: Mesolithic Societies of Temperate Eurasia and their Transition to Farming*, Cambridge, 1986, p. 5–17.

⁹⁴ V. Juodagalvis, *Senovės gyvenvietė prie Dusios ežero*, p. 272.

⁹⁵ A. Girininkas, *Baltų kultūros ištakos*, p. 218.

⁹⁶ И. А. Лозе, *Поздний неолит и ранняя бронза ...*, с. 80.

⁹⁷ Э. Григалавичене, А. Мяркявичюс, *Древнейшие металлические изделия в Литве*, Вильнюс, 1980, с. 5.

Pabaltijo teritorijų gyventojai palaikė glaudesnius prekybinius ryšius su Centrinėje Europoje buvusiais metalurgijos centrais, su kuriais gintarą galėjo mainyti į metalą. Bet varį dėl jo minkštumo buvo galima panaudoti ribotai. Iš jo rečiau buvo gaminami peiliai, durklai, kirviai, o dažniausiai – papuošalai: apyrankės, žiedai, smeigtukai. Jų Rytų Pabaltijyje labai nedaug, ir tai ne visi iš senojo žalvario amžiaus⁹⁸. Dauguma aptiktų dirbinių jau pagaminti iš žalvario, kuris plačiau imtas naudoti tik nuo III-iojo žalvario amžiaus periodo, kai jį pradėjo perlydyti vietoje.

Manoma, kad metaliniai įrankiai (žalvaris), palyginti su gerai šlifuotiems akmeniniams įrankiams, darbo našumą padidina iki 25%⁹⁹. Rytų Pabaltijo teritorijoje tokio spartaus darbo našumo padidėjimo nematome, nes metalas dar taip plačiai nebuvo vartojamas; jis tuo metu buvo brangenybė. Jo naudojimo galimybes mažino dideli atstumai nuo to meto metalo lydymo ir dirbinių gamybos centrų Centrinėje Europoje. Akmeniniai dirbiniai ir toliau tebevyravo buityje, taip pat kaip ir darbo įrankiai.

Rytiniame Pabaltijyje nuo senojo žalvario amžiaus laikotarpio jau labiau išryškėja lokaliniai ūkio skirtumai. Rytinėje Rytų Pabaltijo teritorijoje šalia tradicinių pasisavinamojo ūkio šakų: medžioklės, žvejybos ir rinkimo buvo plėtojama gyvulininkystė, o vakarinėje ir pietvakarinėje dalyje – žemdirbystė ir gyvulininkystė. Šių skirtingų ūkio šakų raidą daugiausia lėmė gamtinės sąlygos, kurias sąlygojo įvairūs procesai. Vienas iš jų neabejotinai buvo geologinė žemės sandara, kristalinio pamato struktūra, skirtingas jo magnetinių laukų išsidėstymas ir su tuo susiję klimato pokyčiai bei augalijos ir gyvūnijos raida įvairiuose Rytų Pabaltijo plotuose¹⁰⁰.

Senojo žalvario amžiaus gyvenvietėse, kaip ir vėlyvojo neolito laikotarpiu, aptinkami tokie pat ilgi pastatai su pėdžių eile, einančia išilgai pastato vidurio. Tik atskirose patalpose pasirodo moliu plūktos aslos ir židiniai, apdėti akmenimis. Jų aptinkama Kretuono 1C gyvenvietėje.

Senojo žalvario laikotarpio pabaigoje rytinėje Rytų Pabaltijo teritorijoje atsirado įtvirtintų gyvenviečių – piliakalnių, įrengtų ant kalvų sunkiai prieinamose vietose¹⁰¹. Piliakalnių, kaip gynybinių, ekonominių ir administracinių centrų atsiradimas, be abejo, buvo susijęs su naujais to meto visuomenės struktūros procesais. Šie procesai įvairiuose Rytų Pabaltijo regionuose buvo susiję su skirtinga gamybinio ūkio raida rytinėse ir vakarinėse Rytų Pabaltijo teritorijose. Kodėl piliakalniai anksčiausiai atsirado rytinėje Rytų Pabaltijo teritorijoje?

Rytų Pabaltijo rytinės teritorijos gyventojai buvo geri medžiotojai ir žvejai. Gamtinės sąlygos čia net esant senojo žalvario amžiaus technologiniam lygiui neleido užsiimti

⁹⁸ Ten pat, p. 101–112.

⁹⁹ Р. Малинова, Я. Малинов, *Прыжок в прошлое*, Москва, 1988, с. 132.

¹⁰⁰ G. Motūza, A. Girininkas, Lietuvos geologinė sandara ir etnogenezė, *Vakarų baltų archeologija ir istorija*, Klaipėda, 1989, p. 3–13.

¹⁰¹ R. Volkaitė-Kulikauskienė, Narkūnų Didžiojo piliakalnio tyrinėjimų rezultatai, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1986, t. 5, p. 5–49; E. Grigalavičienė, Nevieriškės piliakalnis, ten pat, p. 52–88; *Latvijas PSR arheologija*, Rīga, 1974, p. 64–65.

žemdirbyste, kaip vakarinėje dalyje. Be to, medžioklė, žūklė ir gyvulininkystė buvo rentabilios ūkio šakos. Jie jau nuo vidurinio neolito laikotarpio plėtojo gyvulininkystę ir šiuo laikotarpiu pasiekė gana aukštą lygį. Nors gyvulių augintojų bendruomenės gyveno miškų zonoje, bet visuomet buvo judresnės, jų interesai dažniau susidurdavo su kaimyninių bendruomenių interesais. Todėl dažniau įvykdavo karinių konfliktų. Gyvulių augintojai nesibodėjo kariniais išpuoliais plėsti savo teritoriją ir plėšikauti. Jiems reikėjo ne tik puldinėti, bet ir gintis nuo kitų bendruomenių antpuolių. Nenuostabu, kad jų teritorijoje atsirado ir pirmieji mums žinomi piliakalniai. Piliakalnių pasirodymas rodo ryškų giminės teritorijos, kurioje vyko ūkinis darbas, apibrėžtumą; buvo gyvenama saugant savo pastatus, turtą ir ginkluotę; piliakalnis tapo atskiros giminės ar kelių giminių ekonominiu ir ideologiniu centru, kurį valdė giminės ar genties vyresnysis – patriarchas ir karo meną išmanantis žmogus. Galutinai įsigalėjo patriarchaliniai santykiai.

Šiuo laikotarpiu kintant visuomenės struktūrai, kito ir ideologija. Šalia ugnies, žvėrių, gyvatės, dvynių kulto egzistavo protėvių – vyro linija – kultas¹⁰². To meto žmonės giminystę suprato kaip vieno protėvio palikuonis, kilusius nuo vieno židinio. Formavosi vieninga giminės ir genties ideologija.

Visuomenės struktūroje svarbus požymis išliko giminės ir genties vaidmuo. Tai rodo laidojimo papročiai. Šio laikotarpio kapinynuose vienos giminės žmonės dar nelaidojami atskiromis šeimomis. Visuomenėje svarbų vaidmenį vaidino priklausomumas vienai ar kitai giminei. Tai matyti iš tyrinėto Kivutkalnio kapinyno¹⁰³, kur mirusieji buvo laidojami atskirai vienai giminei priklausančioje vietoje.

Išvados

Apžvelgę Rytų Pabaltijo teritorijos neolito – senojo žalvario amžiaus archeologinę, palinologinę medžiagą, susijusią su pasisavinamuoju ir gamybinio ūkiu, pastebime:

1. Rytų Pabaltijyje ankstyvuoju neolito laikotarpiu šalia tradicinių ūkio šakų – medžioklės, žvejybos, rinkimo atsirado gamybinis ūkis. Šiuo metu neolito pradžią galime sieti jau su jo pasirodymu. Ūkio pokyčiams nemažą įtaką turėjo Rytų Pabaltijo žmonių bendravimas su Piltuvėlinių taurių kultūros gyventojais.

2. Ryšium su Rytų Pabaltijyje ankstyvajame neolite egzistavusiais gamtiniais skirtumais galima išskirti du regionus: šiaurės vakarinį–šiaurinį ir rytinį–pietinį–pietvakarinį, kurį skiria paskutinio apledėjimo palikti ežerynai. Šiuose regionuose skirtingai plėtojosi ūkis. Gamtiniai ypatumai veikė medžiojamų žvėrių bei gaudomų žuvų rūšinę sudėtį, o geografinė aplinka – mainus ir bendravimą. Be to, ryškiai skyrėsi Baltijos pajūrio ir kontinentinės dalies gyventojų ūkis ir ūkininkavimo būdai.

¹⁰² A. Girininkas, *Baltų kultūros ištakos*, p. 223–241.

¹⁰³ Р. Я. Денисова, Я. Я. Граудонис, Р. У. Гравере, *Кивуткалнский могильник эпохи бронзы*, с. 158.

3. Nuo vidurinio ir vėlyvojo neolito rytinėse ir vakarinėse Rytų Pabaltijo teritorijose gamybinis ūkis formavosi skirtingomis kryptimis: vakarinėje dalyje – žemdirbystės–gyvulininkystės, o rytinėje – gyvulininkystės kryptimi. Vakarinėse teritorijose gamybinis ūkis vėlyvajame neolite pasiekė plėtros fazę, o rytinėse išliko pradinėje ūkio fazėje.

4. Senojo žalvario amžiaus laikotarpiu gamybinis ūkis rytinėse Pabaltijo teritorijose pasiekė plėtros, vakarinėse – jau intensyvaus ūkio fazę. Todėl neolitizacijos procesus, kokius IV–III t.-metyje pr. Kr. matome centrinėje ir šiaurės vakarinėje Europoje, Rytų Pabaltijyje pastebime tik senojo žalvario amžiaus pabaigoje – II t.-mečio pr. Kr. trečiajame ketvirtyje.

Rytų Pabaltijyje gamybinio ūkio plitimas ir įsitvirtinimas vyko labai lėtai. Išsiskiria du laikotarpiai: vidurinis neolitas ir senojo žalvario amžiaus pabaiga, kai šie procesai suintensyvėdavo. Pirmasis yra glaudžiai susijęs su Piltuvėlinių ir Rutulinių amforų kultūrų įtaka, antrasis – neveiktas iš šalies, tačiau susijęs su vidiniais ūkiniais pokyčiais: metalo perlydymu ir jo panaudojimu.

Ankstyvojo–vėlyvojo neolito laikotarpiu pagrindinės ūkio šakos dar buvo medžioklė, žvejyba ir rinkimas. Visą neolito laikotarpį gamybinio ūkio įtaka Rytų Pabaltijyje didėjo palengva ir nuosekliai. Pagrindiniai gyventojų ūkio, visuomenės struktūros pokyčiai vyko viduriniame neolite bei senajame žalvario amžiuje.

Neolito–senojo žalvario amžiaus laikotarpiu Rytų Pabaltijyje vykstant ūkio pokyčiams pastebimi visuomenės struktūros pasikeitimai.

1. Patrilokalinių ir patrilinejinių šeimų atsiradimas, jų išaugimo ir susilieimo į patriarchalinę giminę procesas buvo lėtas ir vyko visą neolito laikotarpį. Patriarchalinių santykių galutinio įsitvirtinimo laikas apima senąjį žalvario amžių kartu su gamybinio ūkio įsigalėjimu.

2. Vėlyvajame neolite ir senajame žalvario amžiuje gimininė gentinė bendruomenė apsigyveno griežtai apibrėžtoje, saugomoje ir ginamoje teritorijoje. Atsirado įtvirtintos gyvenvietės ir piliakalniai. Čia didelę įtaką turėjo gyvulininkystės ir žemdirbystės pradžia.

3. Aptariamuoju laikotarpiu kito šeimos vaidmuo. Visą neolito–senojo žalvario amžiaus laikotarpį, didėjant darbo pasidalijimui gentinėje bendruomenėje, atskira šeima įgijo vis didesnę įtaką ir reikšmę. Patronimijose ji dar buvo labai priklausoma nuo didžiosios šeimos. Atskiros porinės šeimos su savo nepriklausomu ūkiu iki senojo žalvario amžiaus pabaigos dar nebuvo. Dėl žemo gamybinio ūkio lygio iš didžiosios patriarchalinės šeimos ji ir negalėjo išsiskirti.

Gauta 2000 m. vasario mėn.

ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT OF THE EASTERN BALTIC REGION IN THE NEW STONE AGE AND THE OLD BRONZE AGE

Summary

ALGIRDAS GIRININKAS

1. In the eastern Baltic region a farming economy appeared alongside the traditional hunting, fishing and gathering in the Early Neolithic period, simultaneously marking the beginning of the new age. These changes were caused to a great extent by the acquaintance of the eastern Baltic peoples with the Funnel Beaker culture.

2. In the Early Neolithic era two regions can be distinguished here with regard to the differences in natural conditions: the northwestern northern and the southwestern southern, separated by the groups of lakes of the last glaciation. The economic development of these areas was different. Natural peculiarities conditioned the kind of game hunted and the fishes caught, while the geographical environment influenced the character of direct trade and contacts. Besides, there were significant farming differences between the people of the Baltic seashore and those of the continent.

3. Since the Middle and Late Neolithic Age the economic life concentrated on agriculture and animal husbandry in the western area and only on animal husbandry in the east. In the late Neolithic era economy had reached an advanced level in the west, while in the east it remained in the initial stage.

4. In the Early Bronze Age the economic development reached an advanced stage in the eastern Baltic areas, and in the west it was quite well developed. Therefore Neolithization processes, peculiar to central and northwestern Europe in the fourth and third millennia BC, are observed in the eastern Baltic area only in the Early Bronze Age – in the third quarter of the second millennium BC.

The economic development and its consolidation proceeded very slowly in the eastern Baltic area. Two periods can be distinguished in that process – the first was closely related with the Beaker and Globula Amphora cultures, and the second not subjected to any outside influences and depending only on internal economic changes – the metalworking and the use of metals.

In the Early and Late Neolithic Ages, hunting, fishing and gathering remained the main branches of economy. The economic progress was slow throughout the entire Neolithic era in the eastern Baltic area. The principal economic and social changes took place in the Middle Neolithic and Early Bronze Ages.

The changes of the social structure were the following:

a) the appearance of patrilocal and patrilineal families, their development and merger into the patriarchal kindred was a slow process, occupying the whole Neolithic period. Patriarchal relations were finally established in the course of the Old Bronze Age together with the consolidation of a farming economy;

b) in the Late Neolithic and Early Bronze Ages the tribal community settled in a strictly defined, protected and defended territory. There appeared fortified settlements and hill-forts. Particularly important was the beginning of animal husbandry and agriculture;

c) the role of the family underwent changes in the period under consideration. With the increase of the division of labour in tribal communities during the Neolithic and Early Bronze Ages, the separate family, though still dependant on the large family, began to acquire an ever-greater importance. A separate nuclear family with its individual farm had not yet developed by the end of the Bronze Age. Due to a low level of the economic development it could not yet separate from the larger patriarchal kindred.

Trumpai apie autorių

Algirdas Girininkas (g. 1949 m.), humanitarinių m. habil. daktaras (1998 m.). Dirba Lietuvos istorijos institute nuo 1998 m., nuo 2000 m. – Archeologijos skyriaus vadovas. Domėjimosi sritis – akmens amžiaus ekonomika ir Lietuvos visuomenės struktūros bei etnokultūros klausimai.